

SLOVENSKI ODPORNIŠKI GRAFITI MED DRUGO SVETOVNO VOJNO

Izvirni znanstveni članek | 1.01

Datum prejema: 1. 6. 2017

Izveček: Prispevek obravnava napisne akcije Osvobodilne fronte, ki predstavljajo začetek slovenskega sodobnega grafitiranja. Analiza na podlagi fotografij, publikacij, pričevanj in drugih zapisov zajema poleg odporniških grafitov in *street arta* tudi delovanje drugih družbenih skupin (okupator in kolaboracija) ter vidnejše primere iz bližnje evropske okolice. Grafiti in *street art* so prikazani kot ozemeljske reprezentacije, pri čemer se boj za teritorij nanaša predvsem na kognitivni prostor ter posledično na oblikovanje nacionalne identitete.

Ključne besede: grafiti, 2. svetovna vojna, Osvobodilna fronta, *street art*, identiteta

Abstract: The paper deals with the wall inscription campaigns launched by the Liberation Front of the Slovene Nation, which represent the beginning of Slovene contemporary graffiti. An analysis based on photographs, publications, testimonies and other written records includes, besides the resistance graffiti and street art, the work of other social groups (the occupying forces and collaborators), as well as more prominent examples from other nearby European countries. Graffiti and street art are presented as territorial representations, in relation to which it should be noted that the battle for territory refers primarily to a cognitive space and consequently to the formation of a national identity.

Keywords: graffiti, World War II, Liberation Front, street art, identity

Uvod

Za začetek sodobnega grafitiranja na Slovenskem večina avtorjev postavlja napisne akcije Osvobodilne fronte (OF) proti okupatorju, ki so se začele v drugi polovici leta 1941 (Kumerdej 1994: 92; Borčić 1995: 1; Slana 2000: 894; Velikonja 2004: 118; Milkovič 2008: 245; Zidarič 2011: 144). Sklepamo lahko, da je bilo grafitiranje kot izraz komunikacijskega deficita s pisanjem po javnih površinah prisotno že pred drugo svetovno vojno, vendar iz zgodnejših obdobjih doslej še nismo našli ustreznih materialnih dokazov, ki bi jih lahko podrobneje preučili.

Pri raziskovanju najstarejših znanih slovenskih grafitov sem ugotovila, da je bila ulična dejavnost vedno opisana v širšem sklopu aktivističnih dejanj posameznikov oziroma obravnavanega obdobja, če že ni bila v celoti prezrta. Pri pregledu fotografij in publikacij iz arhivov Slovenskega etnografskega muzeja, Muzeja novejših zgodovine Slovenije, Inštituta za novejšo zgodovino, pričevanj aktivistov OF in drugih virov sem uspela zbrati dovolj gradiva za kronološki in vsebinski pregled tega pojava. Izkazalo se je, da grafiti zelo dobro odsevajo duh svojega časa. Vsebinska analiza zajetega gradiva je pokazala, da so bili med vojno količinsko najbolj zastopani odporniški grafiti,¹ pojavljali pa so se tudi grafiti okupatorja, kolaboracije in reakcije. Nekateri grafiti so sami precej zgovorni, nekateri pa so videti

kot preprost simbol, ki dobi svojo razsežnost šele ob poznavanju ozadja, ki ga predstavlja.

Svojo etnografsko raziskavo sem posvetila oblikovanju preglednega »teksta«², ki omogoča nadaljnje raziskave in analizo tega pojava. Tematiko sem predstavila tudi v obliki fotografske razstave *Grafiti na Slovenskem med drugo svetovno vojno*, kjer je prek grafitov mogoče spoznati utrip časa in spremljati razvoj druge svetovne vojne na Slovenskem.

Grafiti kot ozemeljske reprezentacije

Grafiti in druge ulične »intervencije« so bili med drugo svetovno vojno eden najbolj očitnih primerov golih ozemeljskih reprezentacij, kot jih razlaga Matej Vranješ v ponazoritvi družbene konstrukcije realnosti s konceptualizacijo teritorialnosti (Vranješ 2007: 211; prim. Vranješ 2017). Nova teoretska paradigma je ob koncu 20. stoletja v družboslovje prinesla »kulturni preobrat«, »ki na družbeno prostorskost skuša gledati skozi optiko družbene oziroma kulturne reprodukcije, torej skozi produkcijo in poganjanja pomenov, skozi »upomenjanje« (Dear v Vranješ 2002: 53). »Zanimanje za prostor« ali »prostorski preobrat [...] temelji na kritično opredeljenem antropološkem pojmovanju prostora, ki [...] ga uokvirja in oblikuje kultura« (Muršič 2011: 177). Rob Shields je »uprostorjenje« ponazoril z razlago, »da kljub zdravorazumskemu izgledu em-

1 Med avtorji, ki so pisali ali pričali o številnih odporniških grafitih, sta Davorin Jeršek (1961) in Ivan Ott (2008).

2 Tematika je podrobneje predstavljena v monografiji *Grafiti v Ljubljani: Zgodovina, grafitarji, mesto*, objavljeni v Zupaničevi knjižnici Znanstvene založbe FF (Konda 2017)

pirične realnosti (prostor je praznina) ljudje obravnavajo prostorsko kot napolnjeno z emocionalno vsebino, mitološkimi pomeni, simbolizmom skupnosti in zgodovinsko pomembnostjo« (Shields v Vranješ 2002: 53).

Navedena teoretska podlaga nam omogoča razumeti pojav grafitiranja na Slovenskem, zlasti pa v Ljubljani med drugo svetovno vojno, kot pomemben reprezentacijski vidik družbene prostorski. Pojavnost grafitov, njihov simbolizem, aktivizem in splošni zgodovinski pomen so v širši prostor prinašali močan emocionalni naboj. Njihovo pojavljanje kot tako je dojemanje premoči nad obvladovanjem prostora preneslo od okupatorja k upornikom. Brez velikih tehničnih posegov so številni uporniški grafiti in druge ulične intervencije dosegli, da je ‚uprostorjenje‘ Ljubljane v pomenu obvladovanja širšega slovenskega prostora navkljub formalni nadvladi močno oboroženega okupatorja prešlo v domeno odpora.

Grafiti so v Sloveniji začeli nastajati že zelo zgodaj, vendar ne še v smislu prave subkulture, temveč bolj kot nekakšni stranski produkti odporniškega gibanja. Med italijansko okupacijo Ljubljane so se začeli pojavljati napisi Osvobodilne fronte, ki so na neki ravni imeli veliko skupnega s poznejšo subkulturo, hkrati pa so imeli veliko globlji simbolni pomen. Bili so namreč ultimativni vizualni simbol upora, ki je drugače potekal v popolni tajnosti in ilegalni. Poleg trosenja letakov in ilegalnega radia je bil to glavni medij, namenjen zbujanju pozornosti javnosti in dajanju jasnega sporočila, da upor poteka v samem središču okupacije. Kot poznejši grafitarji so se tudi člani OF posluževali pisanja po stenah ravno zaradi izjemnega potenciala vidnosti, javne provokacije in hkratne anonimnosti pisca. Dokler se o njem ne ve nič, ga je namreč tako rekoč nemogoče začeti iskati, kaj šele prijati. (Milkovič 2008: 245)

Simbolni pomen odporniškega grafitiranja in drugih uličnih intervencij je bil afirmativen v informiranju prebivalstva, da odpor obstaja, in kot poziv, naj se mu pridružijo. Grafitiranje je izzivalo okupatorja, ki se je odzval s krutimi kaznimi, obenem pa ni mogel skriti svoje nemoči proti nevidnemu nasprotniku, ki mu je prevzemal nematerialno oblast nad okupiranim ozemljem.

Zgodovinsko ozadje

Na oblikovanje odporniških grafitov so vplivali številni zgledi iz zgodovine in širše evropske okolice. Sklepamo lahko, da je že od srednjega veka naprej, ob porastu pismenosti, nastalo veliko skritih napisov na notranjih stenah stavb in podobnih objektov. Željko Dugac je v Lovranu odkril cerkvene grafito iz leta 1549 (Dugac 1999: 251), Hugo Ernst Lüdecke je pisal predvsem o straniščnih grafitih s konca 19. stoletja (Lüdecke 1907), izletniki so se v preteklih stoletjih na obiskanih krajih pogosto podpisali, včasih celo čez neprecenljive zgodovinske umetnine, kot

so paleolitske jamske poslikave (Petru 2008: 9) ... Takšnih primerov je še veliko, vendar takšnega načina pisanja po zidovih ne moremo enačiti s političnimi grafiti, ki so prodrli v dominantni diskurz. Oznako ‚politični grafiti‘ uporabljamo v ožjem smislu za grafito, ki se s svojimi vsebinami navezujejo na aktualno, preteklo ali prihodnjo politiko, čeprav so grafiti (široko gledano) vedno politično dejanje, ker izražajo neupoštevanje vladajočih družbenih norm (Lalić idr. 1991: 15).

Edini vidnejši primer politično nevtralnega grafitiranja, ki je bil blizu slovenskemu ozemlju in se je zasedel v kolektivni spomin, je bilo podpisovanje mladega avstrijskega pohodnika Josepha Kyselaka na težje dostopne stavbe in naravne spomenike v 20. letih 19. stoletja. Kyselaka imenujemo tudi prvi evropski *tager* (angl. *tagger*), saj je svoje ime že od svojega 17. leta naprej z lično izdelanimi črkami zapisal skoraj povsod, kjer je bil. Joseph Kyselak je leta 1825 izdal potopis o svojem štirimesečnem pohodu po odročnih poteh današnje Avstrije, Slovenije, Južne Tirolske in Bavarske. Približno 20 njegovih podpisov (*tagov*) je ohranjenih še danes. Z njimi se ukvarjajo raziskovalci, v javnosti pa krožijo tudi številne zgodbe in urbane legende o zanimivem Kyselaku, ki je zelo mlad zaradi okužbe s kolero umrl predvidoma leta 1831 (Spletni vir 1).

Množično pisanje političnih grafitov v Evropi se je po mojih raziskavah začelo v času italijanskih vojn za neodvisnost. Leta 1859 je rimske ulice preplaval napis »Viva Verdi!«, ki je bil okrajšava za izraz *Viva Vittorio Emanuele, Re d'Italia!* (Hardcastle 1996). Na videz preprost poklon priljubljenemu skladatelju Giuseppeju Verdiju je bil kodiran zapis, ki je izražal naklonjenost tedanjemu sardinskemu kralju. Grafit »Viva Verdi!« (vzporedno tudi »Viva Italia!«) je bil tako simbol, kjer je bil označevalec po dekodiranju oseba, ki je imela moč združiti razdrobljene italijanske dežele, zapletene v vojne z Avstrijci, Francozi in Rusi (Bassi in Lucca 2000: 59). V vlogi označenca je bila tako ideja nacionalne države, ki je bila v širokem družbenem gibanju Risorgimento (italijansko: združitev, obnovev) prisotna že od leta 1815. Ideja je bila v celoti uresničena šele po koncu prve svetovne vojne, že pred tem – leta 1861, po številnih bitkah in plebiscitih – pa je italijanski parlament Vittoria Emmanuela II. razglasil za italijanskega kralja (Riall 1994: xiv). O dvojnem pomenu slogana so leta 1859 pisali tudi v Bleiweisovih *Novicah*:

Iz Sardinskega. ‚Gazz. Piem.‘ piše, da sardinska vlada, ko je slišala, da je avstrijska armada obsedla meje lombarškega kraljestva, je ukazala tudi svoji armadi, se pomakniti namejo sardinsko. — Nek drug sardinsk časnik piše, da opravniki in poslanci, ki hodijo križem Laškega, se pozdravljajo z besedama »Viva Verdi!« To pa pomeni: »Viva Vittorio Emanuele Re D' Italia« (živi Viktor Emanvel kralj laški!); prve čerke teh imen so vzete v besedo Verdi. (Časopisni vir 1)

V politično nemirni Evropi v začetku 20. stoletja se je hkrati z industrializacijo in razvojem medijev ustvarilo idealno okolje za razvoj vizualne propagande za pridobivanje ljudskih množic (Hardin 2013: 2). Zаметki izraza »propaganda« sicer segajo že v čas križarskih vojn, čeprav so tovrstne dejavnosti znane že od začetka človeštva. Rimokatoliška cerkev je v 17. stoletju celo ustanovila šolo za izobraževanje duhovnikov z nazivom »Sacra Congregatio de Propaganda Fide« (Spletni vir 3; Guilday 1921). Med prvo svetovno vojno so oblasti prepoznale propagando kot učinkovito psihološko orodje za širjenje svojih ideologij znotraj in zunaj svojih meja. V ta namen so začele sistematično razvijati umetniške zvrsti, zlasti film in poster (Hardin 2013: 1, 4).

Vizualni posegi v javni prostor so tako postali pogosti in vplivni. Posterji z močnimi barvami in udarnimi slogani so preplavili javne površine. Nekajsekundna pozornost ljudi, ujetih v tisočglavo množico, je bila dovolj, da so posterji pritegnili pozornost, vtisnili podzavestna sporočila in sprožili interakcijo. Naslavljali so tudi nepismene in nezainteresirane mimoidoče, ki se jih letaki in podobno pisno gradivo ni dotaknilo (Hardin 2013: 5). Poleg naraščajoče količine in kakovosti plakatov so bili grafiti sprva precej neizrazit ulični medij. Pojavljali so se predvsem v obliki jezikovnih grafitov, pri čemer so bili najpogostejši napisi in šablonske upodobitve obrazov voditeljev. Po prvi svetovni vojni so bili prvi množični uporabniki te tehnike Mussolinijevi fašisti v Italiji v 20. letih 20. stoletja. Učinkovitost njihovih napisov in šablonskih slikovnih upodobitev Mussolinijevega obraza (*stencilov*) je bila zelo velika.³ Šablonski grafiti oziroma *stencili* so bili natančno izdelani, pripisana gesla pa udarna in populistična. Izstopala je Mussolinijeva neizprosna podoba (ostro začrtana čeljust, neizprosen pogled), ki je z natančnimi črno-belimi estetskimi sličicami ponujala idejo reda, moči, varnosti in ugleda. Med gesli so bila pogosta (prevodi so avtoričini):

»Credere, obbedire, combattere.« [Verjeti, ubogati, boriti se.]

»Noi diciamo: è l'aratro che traccia il solco ma la spada lo difende.« [Plug naredi brazdo, meč pa jo brani.]

»Noi tireremo dritto.« [Šli bomo naravnost naprej.]

»Solo Dio può fermare la volontà degli Italiani, gli uomini e le cose mai!« [Samo Bog lahko ustavi italijansko moč volje, ljudje in stvari nikoli!]

3 Prvi odmevnejši evropski *street artist* Blek le Rat je v več intervjujih omenil, da je svojo ulično umetnost zasnoval na tehniki in obliki Mussolinijevih *stencilov*, ki jih je kot otrok spoznal na razstavi v Italiji. Na tej osnovi je ustvaril šablonske upodobitve podgan, s katerimi je v 80. letih 20. stoletja preplaval Pariz (Spletni vir 4). Desetletje pozneje je Bleka le Rata in njegov način uličnega izražanja prevzel in nadgradil tudi Banksy, danes najslavnejši ulični umetnik na svetu (Spletni vir 10).

»Noi odiamo la vita comoda.« [Sovražimo udobno življenje.] (Spletni vir 2)

Na podoben način so šablonske grafitne s pogostim napisom »Viva Franco« in Francovo sliko med špansko državljansko vojno (1936–1939)⁴ uporabljali Francovi fašisti v Španiji in republikanci z znamenitim izrekom »No pasaran«. Grafiti so bil sicer prisotni, vendar so bili glavni medij ideoloških bojev na ulici plakati. Sprva so jih oblikovali predvsem republikanci. Takoj po vojaškem udaru proti demokratično izvoljeni vladi Druge republike⁵ so plakate na svojih domovih začeli izdelovali posamezni umetniki, pozneje pa je to vlogo prevzel sindikat profesionalnih umetnikov (Hardin 2013: 10, 29). V videzu in geslih plakatov je prevladovala rdeča barva in komunistično-anarhistična simbolika, uperjena proti simbolom nacizma in kapitalizma, čeprav je bila nazorska raznolikost republikancev zelo velika. Kmalu se je republikancem pridružilo na tisoče prostovoljcev iz vsega sveta, ki so se želeli boriti proti fašizmu in nacizmu, tabor nacionalistov pa je podprla profesionalna vojska iz Nemčije in Italije.⁶

Iz redkih fotografij in nekaterih še vedno ohranjenih primerkov grafitov lahko razberemo ideološko usmerjenost njihovih avtorjev – prvi trije primeri izražajo stališča republikanskega tabora, zadnja dva pa desničarsko ideologijo nacionalistov (Spletni vir 12, avtoričin prevod).

»CNT – AIT – FAI« (Confederación Nacional del Trabajo – Asociación Internacional de los Trabajadores – Federación Anarquista Ibérica) [Nacionalna delavska konfederacija – Iberska anarhistična konfederacija – Mednarodna delavska organizacija]

»Matare mos a Franco« [Ubili bomo Franca]

4 Med špansko državljansko vojno sta se izoblikovali dve izraziti politični frakciji: republikanci (Frente Popular, v prevodu Ljudska fronta) in nacionalisti (Bando Nacional, v prevodu Nacionalna stran). Pri republikanski Ljudski fronti je bila najvplivnejša in največja organizacija komunistična partija. Nacionaliste so predstavljale ideološko bolj enotne konservativne organizacije, med katerimi je imela najmočnejšo vlogo katoliška cerkev. Na strategijo propagande nacionalistov je najbolj vplival eden od vodilnih parlamentarcev Gil Robles, ki je leta 1933 obiskal Nemčijo in preučeval nacistično propagando (uporabo radia, letalsko odmetavanje pamfletov, psihološko dovršeno vplivanje na množice s čezmerno vznemerenimi govori na zborovanjih) (Hugh 2013).

5 Vlada Druge republike je bila demokratično izvoljena decembra 1931, vojaški udar proti njej pa se je zgodil 17. julija 1936 (Lešnik 2010: 18).

6 Republikancem so se 12. avgusta 1936 začeli priključevati prostovoljci iz nevtralnih dežel in pozneje tudi od drugod. Sestavljali so Mednarodne brigade (Hardin 2013: 11). »V letih 1936–1938 je v Španijo prispelo okoli 40.000 prostovoljcev – protifašistov iz 54 evropskih, ameriških in azijskih držav, da bi se borili na strani republike; med njimi je bilo prek 1900 Jugoslovanov, od teh okoli 570 Slovencev (iz Primorske nad 100)« (Lešnik 2010: 26).

»Plaza del Milicía Descongut« [Trg neznanih milic]«⁷ (Spletni vir 5; Spletni vir 6)⁸

»Viva España / Viva legion / Viva el Ejército salvador« [Živela Španija / Živela Legija / Živela vojska rešitelj]ev]

»Franco Caudillo de Dios y de la Patria. El primer vencedor en el mundo del bolchevismo en los campos de batalla.« [Franco Vodja Boga in očetnjave. Prvi zmagovalc v svetu boljševizma na bojiščih.] (Spletni vir 11)

Komunistična simbolika je bila med republikanskimi gesli razvidna tudi iz pojavljanja podob ali imen znanih sovjetskih komunistov (Lenina, Stalina) ter prekrizanega srpa in kladiva. Med gesli španske državljanske vojne na splošno je v današnjem kolektivnem spominu najbolj znan izrek »No pasaran« (Ne bodo šli mimo). Napis je bil izpisan na dobro vidnem transparentu v Madridu leta 1937 z besedilom: »¡No pasarán! El fascismo quiere conquistar Madrid, Madrid será la tumba del fascismo!« (Spletni vir 17; v prevodu: »To se ne sme zgoditi. Fašizem hoče osvojiti Madrid, Madrid pa bo postal grobnica fašizma!«).⁹

Španska državljanska vojna je bila uvertura v drugo svetovno vojno, kjer so sile osi (zlasti Nemčija in Italija) zelo aktivno sodelovale z nacionalisti. To je bilo razvidno tudi iz politične propagande, v kateri so bili med uličnimi intervencijami pogosti tudi grafiti. Posebno odmevni so bili nemški nacistični grafiti, ki so v 30. letih 20. stoletja naraščali skladno s fašizacijo družbe. Do prvega množičnega pisanja antisemitskih grafitov je prišlo v Avstriji po njeni priključitvi Nemčiji marca 1938, simboličen vrhunec pa je doseglo v času Kristalne noči med 9. in 10. novembrom 1938, ko so v Nemčiji in Avstriji sistematično na tisoče judovskih nepremičnin oskrunili z razbijanjem in sovražnimi grafiti. Med napisi so bili najpogostejši antisemitska gesla, pozivi k izgonu, simbol Davidove zvezde in poenostavljene slike. Šablonski grafiti so bile zelo redki, predstavljali pa so predvsem Hitlerjev obraz s kratkim udarnim sporočilom (npr. »Ja!«) (Spletni vir 7).

Afirmativnih grafitov, ki bi bili namenjeni hvaljenju nacističnega gibanja, je bilo izredno malo, saj so to vlogo prevzeli uradni posegi v prostor. Po vzponu nacističnih gibanj v 30. letih so nemški in avstrijski javni prostor sčasoma preplavile nacistične zastave, ki so v oblikovno popolnem

slogu krasile vse javne stavbe. Simbol kljukastega križa je v javnem prostoru postal pogost okrask zunanjih opreme. Hkrati je bilo postavljenih tudi precej uradnih razglasov (tabel, plakatov, znakov itd.) z napisom, da Judje tam niso zaželeni. V tem duhu je bilo napisanih tudi precej publikacij, vključno z nazornimi otroškimi slikanicami, saj so bila antisemitska sporočila vključena v vzgojni načrt¹⁰ (Spletni vir 7).

Poleg pogoste Davidove zvezde, ki predstavlja judovsko vero, so nacistični grafiti najpogosteje vsebovali besedo »Jude« (Jud) za oznako nepremičnin, katerih lastniki so bili Judje, in hkrati za obsojanje pripadnosti tej etnični oziroma verski skupini. Napisi so poleg afirmativnega slabšalnega sporočila o Judih izražali tudi zahtevo, da predstavniki večinskega prebivalstva (nemškega, avstrijskega) na splošno zaničujejo diskriminirano skupino in se ji izogibajo. Če so predstavniki večinskega prebivalstva nasprotovali diskriminaciji in so se do izpostavljene skupine obnašali strpno (npr. še vedno kupovali v njihovih trgovinah), so bili kaznovani z javnim poniževanjem in nasiljem.¹¹

»Juden raus« [Judje ven]

»Nür für Juden!« (oznaka na klopi) [Samo za Jude!]

»Nicht arisches Geschäft« [Narijska trgovina]

»Dir Judensäu sollen die Hände abfaulen.« [Judovske svinje, naj vam zgnijejo roke.]

»The death of the Jews will end the Saarland's distress.« [Smrt Judov bo končala stisko Posarja]

»Jüdische ... mit Knoblauch« [Judovsko ... s česnom]

»Achtung Juden« (napis poleg slike lobanje s prekrizanima kostema) [Pozor, Judje]

»Juden sind Blutsaugers. Jud nach Palestina. Achtung ... Schänder.« [Judje so krvosesi. Jud v Palestino. Pozor ... skrunilec.] (Spletni vir 7; Spletni vir 8; avtoričini prevodi)

¹⁰ Slikovni grafiti so pogosto upodabljali enake podobe kot otroški učbeniki in slikanice, v katerih so bili Judje slabšalno narisani kot sključeni možakarji z dolgim ukrivljenim nosom v obliki šestice (Spletni vir 7).

¹¹ Ross Allen Baker in njegova soproga Helen sta s kamero dokumentirala ulično dogajanje v Avstriji in Italiji od marca do maja 1938. Marca 1938 sta posnela veliko napisov »Jude« na izložbah trgovin. Helen Baker je svoja opažanja opisala v dnevniku in pismih. Med drugim je zabeležila, da so na Dunaju pred judovskimi trgovinami stali predstavniki SA (Sturmabteilung – paravojaške enote nacistične stranke) in ljudem preprečevali vstop. Zlasti so bili pozorni na tiste, ki naj bi pripadali arijski rasi, tujce pa so le opozorili na judovsko poreklo lastnika trgovine. Občasno so poskušali obisk trgovine preprečiti tudi z grožnjo aretacije. 1. maja 1938 je Bakerjeva v dnevnik zapisala, da je moral predstavnik arijske rase, ki je kupoval v judovski trgovini, za kazen nositi transparent z napisom: »Ich bin ein deutscher Schwein und kauf' bei Juden ein.« (Spletni vir 9).

⁷ Mednarodni prostovoljci svobode (Voluntarios Internacionales de la Libertad) so bili organizirani v brigade, ki so imele politične komisarje (komuniste). »Vsi nekomunisti, ki so hoteli vstopiti v Mednarodne brigade, so morali prestati zaslišanje s strani NKVD-ja. Prav zaradi tega so nekateri tuji prostovoljci raje vstopali v vrste anarhistov oz. v milice« (Lešnik 2010: 26).

⁸ To je restavriran napis na steni Barcelone, izdelan leta 1936 v spomin padlim borcem prostovoljnih milic, ki so se borile na strani republikancev.

⁹ Fotografijo znamenitega transparenta in njegovega sporočila je posnel sovjetski novinar Mikhail Koltsov v Madridu leta 1937.

Poleg nacističnih grafitov v Nemčiji in Avstriji so se ti v velikem številu pojavljali tudi na Norveškem in v drugih evropskih deželah, ki so bile naklonjene nacizmu (Spletni vir 13).

Prvi sodobni grafiti na Slovenskem

Na Slovenskem pred drugo svetovno vojno ni bilo odmevnih primerov grafitiranja, čeprav o njihovem obstoju skorajda ne moremo dvomiti. Sklepamo lahko, da so se pojavljali na večjih stavbah v urbanih središčih, kot je bil Kolizej v Ljubljani, prehodna vojašnica za vojake iz različnih dežel, kjer je bilo v 19. stoletju živahno družabno dogajanje (plesi).¹² Takšnih možnih lokacij je bilo še več, vendar se o grafitih ni ohranilo veliko zapisov ali materialnega gradiva.

Med pregledom arhivskega gradiva sem v sklopu demonstracij proti vojni, ki so potekale 27. marca 1941 v Ljubljani (Pavlin 2004: 59), našla grafit »Živel kralj!«¹³ Demonstracije so bile po vsej Kraljevini Jugoslaviji, pri čemer sta bila poleg izražanja podpore kralju največkrat ponovljena srbska vzklika »Bolje rat nego pakt« in »Bolje grob nego rob« (Spletni vir 18). Prva kakovostna dokumentacija o grafitih (fotografije in zapisi) je iz časa po okupaciji Jugoslavije aprila 1941, ko so si slovensko ozemlje razdelili Italijani, Nemci in Madžari. Grafitiranje se je v največji meri pojavljalo v Ljubljani, saj je bila italijanska okupacijska politika milejša od nemške, povsod pa so ulične aktiviste preganjali s streljanjem, zapiranjem, mučenjem in pošiljanjem v koncentracijska taborišča. Tudi sicer so bili politični grafiti značilnejši za večja in razvitejša urbana naselja (Jeršek 1961; Arhivski vir 1; Arhivski vir 2).

Politična propaganda okupatorja je bila na Slovenskem podobna kot v drugih deželah. Pomembne javne površine so bile na gosto označene z okupatorjevimi zastavami in drugo simboliko. Nemci so osvojena območja prekrili s svojimi prepoznavnimi rdečimi zastavami z belim krogom, v katerem je bila odebeljena črna svastika. Ponekod

12 Podpisovanje izletnikov in vojakov ter pisanje drugih sporočil po zidovih in drugih površinah je bilo v preteklih stoletjih precej pogosto, kar lahko vidimo iz raziskav Roberta Reisnerja in vojnih fotografij iz različnih obdobij in z območij. V Ljubljani je bil pretok vojakov v prejšnjem tisočletju precej velik. Njihovo obnašanje je neprizanesljivo opisal Ivan Vrhovec v svoji kroniki *Ljubljanski meščanje v minulih stoletjih*. V poglavju »Vojaško ukvartirovanje« piše: »Leta 1796. je šlo skozi mesto 2.400 mož Hessen-Darmstadtske pehote in 120 mož lahke konjiče (Chevauxlegersli). Rzasajali so, dokler so se mudili v mestu, kakor divjaki. Jeden je razbil v neki hiši peč, neko drugo hišo so ti surovini tako onečedili, da se po njihovem odhodu ni moglo v nji stanovati, dokler je niso osnažili od tal do vrha« (Vrhovec 1886: 269–270). Na podlagi skopih opisov različnih primerov lahko sklepamo, da je vojaško razdejanje Ljubljane vsebovalo tudi pisanje po javnih površinah oziroma grafitiranje.

13 Izraz »Živel kralj!« so na Slovenskem ob praznovanju kraljevega rojstnega dneva ali ob podobnih priložnostih na ljudskih manifestacijah uporabljali že od leta 1918, v javnih občilih pa od leta 1919 (Časopisni vir 2).

je bila namesto svastike kratica SS. Pri označevanju javnih površin so pogosto uporabljali tehniko črkoslikarstva, ki je bila tudi sicer najpogosteje uporabljena za označevanje nazivov trgovin, gostiln in drugih lokalov. Glede na fotografije, materialno zapuščino, zapise in pričevanja Nemci niso uporabljali tehnike grafitiranja, ker so osvojena ozemlja prekrili s svojimi prepoznavnimi zastavami in črkoslikarskimi napisi. Edina opazna izjema je bil napis »Zum Arsch der Welt«, ki ga lahko prevedemo kot »Sredi ničesar« ali sočno priredimo v »Bogu za ritjo«. Napis sem opazila na več nemških fotografijah z vzhodne fronte, pa tudi na fotografiji¹⁴ stavbe ob Trnovskem gozdu iz leta 1944 (Arhivski vir 2; Spletni vir 14).

Italijani so svojo okupacijo sprva skušali prikazati kot dobronamerno seznanitev s »tisočletno razvitejšo kulturo« (Ustni vir 1), pri čemer so v Ljubljano pogosto vabili italijanske umetnike. Takoj so začeli tudi načrtno poitalijančevati, kar se je zlasti v Ljubljani kazalo s spreminjanjem krajevnih imen (Pavlin 2004: 190; Ustni vir 1).

Grafitiranje je v osnovi prepovedan poseg v javno okolje.¹⁵ Okupator je imel na voljo vse uradne medije, prav tako kolaboracija, tako da se z grafitiranjem na Slovenskem ni ukvarjal tako sistematično kot v drugih deželah. Edina vidnejša izjema je bilo italijansko »okraševanje« Ljubljane ob proslavi priključitve Ljubljanske pokrajine kraljevini Italiji 3. maja 1941. Tedaj so Italijani najvidnejše ulice v Ljubljani prelepili z vrstami posameznih plakatov, na katerih sta se izmenjevali šablonski podobi Mussolinija in kralja Emanuela (Zbornik 1959: 88). V navedenem primeru je bila šablonska upodobitev na stene nanešena posredno, tako da je ne moremo imenovati šablonski grafit (*stencil*). Kljub temu je okupator uporabil povsem nekonvencionalen način lepljenja plakatov. Šablonske upodobitve so se v dolgih strnjenih vrstah raztezale po stenah stavb in izložbah, kar je bil enako neobičajen in nedovoljen poseg v javni prostor kot grafiti. Poleg tega je uporabil šablonsko podobo, ki je bila v matični Italiji že skoraj dve desetletji kot *stencil* (šablonski grafit) upodobljena na najvidnejših javnih zidovih, kar je omenjeno plakatiranje kot poseg v javni prostor še bolj približalo grafitiranju. V javnem prostoru Ljubljane kot prestolnice osvojene pokrajine so šablonski plakati predstavljali zgovorno ozemeljsko dejanje okupatorja z namenom vzpostavljanja novega razmerja moči v obvladovanju prostora in oblikovanju skupinske identitete.

14 Fotograf Čoro Škodlar, Trnovski gozd, julij 1944.

15 Pri opredelitvah grafitov uporabljam kriterije za grafite in *street art*, ki jih je oblikoval Mitja Velikonja: estetika oziroma estetska forma, ilegalnost, družbena kritičnost in nehegemonija oziroma nekonformnost (Velikonja 2008: 25). V tem sklopu sta smiselno zajeta tudi kriterij minljivosti, ki je značilna za vse estetske oblike v javnem prostoru (Velikonja v Fajt in Velikonja 2006: 25) in kriterij interaktivnosti, ki je pomemben vidik izražanja družbene kritičnosti (Lalić 1991: 116).

Znak V, napisan dvakrat s kredo na stebri frančiškanske cerkve v Ljubljani. Fotograf: Jakob Prešern. Ljubljana, 12. 7. 1941. Hrani Muzej novejšje zgodovine Slovenije.

Odporniški grafiti

Prvi številčnejši politični grafiti med drugo svetovno na Slovenskem, ki so neposredno izražali odporniško držo, so bili napisi črke »V« julija 1941 v Ljubljani. Največkrat so bili napisani s kredo na izpostavljenih javnih površinah v središču mesta (stebri frančiškanske cerkve, električni transformatorji, dvojezični okupatorjevi plakati itd.), pa tudi v Šiški in drugod. Italijani so jih prebarvali ali spremenili v »M«, ki je predstavljal začetnico imena njihovega vodje Mussolinija. Poleg pisanja »V-jev« so ljudje uporabljali tudi zvočni Morsejev znak za to črko, ki je sestavljen iz treh kratkih in enega dolgega tona. Po kavarnah so skrivaj trkali značilne tone, ki so spominjali na dramatičen začetek Beethovnovе Pete simfonije. Pisanje in trkanje odporniških »V-jev« sta bila del mednarodne kampanje proti okupatorju, ki jo je junija 1941 organizirala angleška radijska postaja BBC. »V« je predstavljal začetek besede »zmaga« v več evropskih jezikih (fran. *victoire*, angl. *victory*). Na Slovenskem je kljub razširjeni rabi trkanja in pisanja črke »V« le malo ljudi poznalo njen pomen. Ne glede na dokazano prisotnost v javnem prostoru se »V-ji« niso ohranili v kolektivnem spominu (Konda 2016: 82; Pavlin 2004: 179; Carr idr. 2014: 44, 45).

Vzporedno z »V-ji« so se po Ljubljani julija 1941 pojavili tudi šaljivi grafiti brez izrecnega političnega stališča. Najvidnejša primera sta bila napisa »Cviček« in »Vsi scat«, ki sta nastala na dveh kašipotih s poitalijančenima imenoma Vic in Sisca. Plakati, ki so novembra 1941 oglaševali kulturne dogodke z gostujočimi italijanskimi umetniki, so bili pogosto prečrtani ali označeni z napisom »bojkotirajte« (Konda 2016: 82).

Fotografije iz arhiva Muzeja novejšje zgodovine Slovenije (MNZS) prikazujejo, da se je julija in avgusta 1941 v Ljubljani pojavilo precej simbolnih grafitov, ki so prikazovali komunistična gesla in simbole. Pogosti so bili prekri-

žan srp in kladivo ter napisi »Dol fašizem«, »SSSR« ipd. (Zbornik 1959: 142, 143). Sklepamo lahko, da so grafite napisali mladi člani Osvobodilne fronte, ki je bila ustanovljena 26. aprila 1941 v Ljubljani. Iz pričevanj lahko razberemo, da so odporniki grafitirali že junija 1941, ko so začele nastajati tudi prve sabotažne skupine. Janez Stanovnik je s somišljeniki junija 1941 po ljubljanskih zidovih pisal kratico SRS, ki je pomenila »Slovenski revolucionarni socialisti« (Časopisni vir 5).

Osvobodila fronta je bila ustanovljena v duhu političnega pluralizma, vendar je bila v njenem delovanju najbolj izrazita vloga dotlej marginalne stranke Komunistične partije Slovenije, ki »je uspešno organizirala množično odporniško gibanje« (Mally 2011: 433). Ker je bil od decembra 1920 komunizem prepovedan po vsej kraljevini, so komunisti delovali ilegalno. Vzpostavljene skrivne povezave in notranja strukturiranost so bile učinkovita prednost pri organiziranju odporniških aktivnosti (Ustni vir 1).

Dijaki in dijakinje pod vodstvom SKOJ-a (Saveza komunističke omladine Jugoslavije oziroma Zveze komunistične mladine Jugoslavije), ki je bil podmladek komunistov, so na predvečer začetka šolskega leta 1. oktobra 1941 izvedli obsežno uporniško akcijo. Skoraj vse srednje šole v Ljubljani so popisali z gesli in simboli upora. Grafite so pisali predvsem z rjavo kredo (Jeršek 1961: 70–71). Srednješolci v podmladku OF so bili v največji meri zadolženi za izdelavo in razpečevanje trosilnih listkov in letakov. Nekateri izdelki so nastali s pomočjo pisarniških naprav (pisalni stroj z indigo papirjem med vloženimi listi), večinoma pa so za reprodukcijo uporabili preproste likovne tehnike (linorez, tiskanje z izrezljanim krompirjem ipd.). Pri razpečevanju listkov so si mladi aktivisti pogosto pomagali z razparanim hlačnim žepom, iz katerega so med hojo listki po notranji strani hlačnice padali na cesto (Ustni vir 3).

Po ljubljanskih zidovih so se napisi OF začeli pojavljati jeseni leta 1941. Pisali so jih predvsem študentski aktivisti in aktivistke OF, organizirani v trojke oziroma sabotažne skupine. Zvečer pred policijsko uro so po zidovih skrivaj upodabljali prepoznavni simbol, kratico OF nad stiliziranim Triglavom, ki ga je oblikoval Boris Kobe (Ustni vir 1; Ustni vir 2). »Dva aktivista sta se postavila na različna konca ulice za stražo, tretji aktivist pa je na steno med njima napisal geslo ali simbol. Običajno so barvo natočili v konzervo, na katero so pritrdili kos žice za ročaj, in pisali s čopičem« (Ustni vir 1). Italijanski vojaki so v zgodnjih jutranjih urah napise sistematično prekrivali z barvo, da jih ljudje ne bi opazili (Pavlin 2004: 236). »Kot barva se je uporabila edina, ki je bila na razpolago – živordeč minij, ki se sicer uporablja kot protikorozijski premaz za železo« (Časopisni vir 4). Nekateri aktivisti so grafite pisali s kredo. Občasno so uporabili tudi kaj nenavadnega, npr. vrtno škropilnico, napolnjeno z obarvano tekočino, in sicer za pisanje po cesti (Gerlovič 1970: 491). Posebno nevarno in tehnično zahtevno je bilo pisanje kratice OF s kislino

Znak OF na steklu (grafit na izložbi, narejen s kislino).
Fotograf: neznan. Hrani Muzej novejšje zgodovine Slovenije.

na izložbe. Ker se napisa ni dalo odstraniti, ga je okupator ponekod skušal predelati v okras z deteljicami, drugod pa so ga skušali zakriti drugače (Ustni vir 3).

Skladno z razraščanjem vojaških spopadov in vzpostavljanjem odporiške strategije so se krepili tudi odporiški posegi v javni prostor. Oktobra 1941 se je v Ljubljani pojavil napis »Živela partizanska vojska« (Pavlin 2004: 179). Na splošno so oktober 1941 zaznamovali odmevni dogodki, ki so botrovali precejšnjim uličnim intervencijam. Izvršni odbor OF je na pobudo komunistov organiziral tihe oziroma plebiscitne akcije, ki so potekale med oktobrom 1941 in februarjem 1942 kot »javna množična demonstracija večine slovenskega ljudstva proti okupatorju« (Jeršek 1961: 66, 63).

Na dneve akcij so se ljudje med 7. in 8. uro zvečer umaknili iz javnega življenja, nato pa so se množično odpravili v lokale in na ulice. V dnevih pred akcijo je bilo pisanje po zidovih in trosenje letakov še bolj intenzivno. Uporabljena gesla so bila v skladu s temo posamezne akcije poleg sicer najpogostejšega simbola OF ter tudi zelo pogostega simbola prekrižanega srpa in kladiva. (Konda 2016: 83)

Hkrati z razvojem odporiškega gibanja sta se krepili tudi kolaboracija in reakcija. V Ljubljani so meščanske stranke propagandne akcije večinoma izvajale s pomočjo okupatorja in z legalnimi mediji (plakati, glasila, letaki), ki so jih skušali prikazati kot ilegalne (Jeršek 1961: 66). Reakcija je pod vodstvom Nagodetove skupine Stara pravda skušala prirediti dve plebiscitni akciji, ki pa nista bili uspešni. Prva naj bi bila »6. septembra 1941, v počastitev rojstnega dne kralja Petra II.«, druga pa 9. oktobra 1941 »ob obletnici marsejskega atentata, ki ga je proglasila za dan žrtev« (Jeršek 1961: 67).

Pozneje je reakcija skušala posnemati uveljavljen program plebiscitnih akcij OF, tudi 26. januarja 1942, ko je pri tem sodelovala italijanska vojska »z nasilnim zapiranjem lo-

kalov, streljanjem, pretepi in aretacijami, odvzemanjem legitimacij itd.«, vendar akcija ni dosegla svojega namena (Jeršek 1961: 79).

Prva tiha akcija, 29. oktober 1941 – podpora partizanski vojski in obletnica razpada Avstro-Ogrske

Datum prve tihe akcije je zaznamoval obletnico nastanka prve skupne neodvisne države, Države Slovencev, Hrvatov in Srbov, ki je bila razglašena 29. oktobra 1918 ob razpadu avstro-ogrske monarhije. Akcija je bila v največji meri namenjena moralni podpori partizanske vojske. Pri pisanju grafitov in trosenju letakov so bili najbolj aktivni mladi člani OF, ki so jih italijanske patrulje še posebej preganjale. Italijani so jih skušali zasačiti pri dejanjih, izvajali so hišne preiskave, vdiralii »v nekatere šole, delali v razredih preiskave in aretirali nekaj dijakov« (Jeršek 1961: 70–71). Oktobra 1941 je bila za mlade člane ustanovljena samostojna organizacija Mladinska OF, novembra pa je začelo izhajati njeno glasilo *Mlada Slovenija* (Jeršek 1961: 71). Na trosilnih listkih in letakih so bile lahko zapisane daljše besedne zveze kot pri grafitiranju, kjer je bilo treba hiteti. Iz redkih fotografij, zapisov in pričevanj lahko razberemo, da so bila na zidovih napisana ista gesla, vendar ustrezno skrajšana. Na papirni podlagi so bila najpogostejša gesla: »Živela OF«, »Živel 29. X.«, »Živela Osvobodilna fronta slovenskega naroda«, »Živela SSSR«, »Živela slovenska partizanska vojska«, »Smrt izdajalcem slovenskega naroda!«, »Svoboda narodom!«, »V boj za OF« itd. (Jeršek 1961: 69). Najpogostejši grafit je bila kratica OF, napisana samostojno ali nad stiliziranim Triglavom. Po Ljubljani so bile na vidnejših mestih izobešene slovenske zastave. V manjšem obsegu so bila uporabljena tudi pirotehnična sredstva (Jeršek 1961: 69–70).

Iz fotografij, zapisov in pričevanj razberemo, da so sabotažne trojke pogosto uporabljale protikorozijski minij, ki je spominjal na rdečo barvo. Njegova uporaba je bila zahtevnejša, ker je bilo čopič treba namakati v konzervo z »barvo« (Ustni vir 1). Mlajši aktivisti so pogosto pisali s kredo, ker jo je bilo lažje dobiti in skriti. Nekateri napisi so bili z ostrim predmetom tudi vpraskani v stene ali druge površine (Jeršek 1961: 70; Arhivski vir 1).

Druga tiha akcija, 1. december 1941 – obletnica združitve skoraj vseh Srbov, Hrvatov in Slovencev v prvi skupni državi Kraljevini SHS

Tematika druge tihe akcije je poudarjala povezavo med južnoslovanskimi narodi, hkrati pa je vodstvo izražalo zavračanje prejšnje ureditve. Tudi reakcija je bila naklonjena skupni preteklosti, vendar je to pomenilo tudi željo po nadaljevanju monarhične ureditve skupne države. Pri drugi akciji so bila pogosta zapisana ali vzklikana gesla: »Živela Jugoslavija«, »Živela svoboda« in »Hej Slovani« (Jeršek 1961: 72, 75). Dijaki so med drugo tiho akcijo izvedli naj-

bolj množične dijaške demonstracije v času okupacije. Notranje zidove srednjih šol so zaznamovali s številnimi napisi, ki so vsebovali predvsem simbol srpa in kladiva ter besede oziroma parole »SSSR«, »Živela Rusija« ipd. (Jeršek 1961: 75). Dijaki so slike Mussolinija in kralja ponekod pomazali s črnilom in s kroglicami prežvečenega papirja¹⁶, po tleh in mizah pa so bili nasuti papirčki v jugoslovanskih narodnih barvah (modra, bela, rdeča). Večina dijakov je prišla v šolo praznje oblečena in ob 10. ali ob 15. uri pri popoldanskem pouku stoje izvedla dvominutni molk, recitacije in podobna obeležjenja dogodka. Študentje so tega dne bojkotirali predavanja in ponekod kot aktivisti sodelovali pri izobešanju zastav in drugih dejanjih (Jeršek 1961: 74–75).

V novembru 1941 je bila reakcija že precej dobro organizirana in odkrito nastrojena proti OF. V ta namen so izdajali letake in drugo gradivo, s katerim so OF primerjali s peto kolono, partizane obsojali kot razbijalce enotnosti in si prizadevali povečati privrženost bivši vladi, ki je tedaj živela v Londonu. Delili so letake s sliko kralja Petra II. in letake z besedilom: »Naša srca in naše oči so obrnjene proti Londonu, kjer je naš kralj, kjer je naša vlada, kjer so naši slovenski zastopniki. Tam so naši voditelji, nikjer drugje« (Jeršek 1961: 72).

Okupator se je na drugo akcijo dobro pripravil. Po navodilih višjih poveljstev je moral biti ritem življenja v Ljubljani normalen, vojakom pa so naročili, da morajo izvajati osebne preiskave, in to zlasti pri mladini in kolesarjih, ki bodo »v kritičnih dnevih zvečer in zjutraj na ulicah« (Jeršek 1961: 73). Kljub sočasni propagandi reakcije ter povečanim varnostnim ukrepom Italijanov je bila akcija OF zelo uspešna. General Grazioli je zvečer po akciji italijanskemu notranjemu ministrstvu z brzojavko poslal kratko poročilo:

Današnji dan je kljub listkovni propagandi s strani komunističnih elementov potekel normalno. Organi policije so aretirali sedem oseb zaradi širjenja letakov in pisanja prevratnih napisov. V nekaterih razredih srednjih šol so bile manifestacije v spomin ustanovitve bivše kraljevine Jugoslavije. (Grazioli v Jeršek 1961: 74)

Iz zapisov vojaškega vojnega sodišča razberemo, da je bilo v zadnjih dneh novembra 1941 ujetih več aktivistov in aktivistk. Za raznašanje letakov so bili kaznovani z večletnimi zapornimi kaznimi (najdaljše kazni so trajale osem let). Mladoletnik Janez Nedog je bil za pisanje znaka OF na zid ob Celovski cesti obsojen na dve leti in dva meseca zapora (Jeršek 1961: 81).

¹⁶ V šolskih klopih je bilo že tedaj priljubljeno pogosto nagajanje s »pihalniki«, za katere so navadno uporabili tulec pisala.

Tretja tiha akcija, 3. januar 1942 – dan spomina na žrtve osvobodilne vojne: ubite, izseljene in zaprte v zaporih in taboriščih

Tretja tiha akcija je bila posvečena žrtvam vojne, ki jih je bilo čedalje več. Partizani so na Gorenjskem in Štajerskem utrpeli velike izgube. Decembra 1941 sta bila v Trstu in Ljubljani odmevna sodna procesa. V Trstu je bilo od 72 obsojenih usmrčenih pet protifašističnih aktivistov, še več pa jih je umrlo že pred sojenjem zaradi mučenja. V Ljubljani je bilo na smrt obsojenih šest borcev Krimskega bataljona, ki so bili ustreljeni na južnem obronku Ljubljane. OF je tretjo akcijo organizirala na enak način kot prejšnji dve, pri čemer je na ulicah z napisi izpostavila zlasti imena padlih borcev (Jeršek 1961: 77).

Še preden je OF pozvala ljudstvo h komemoraciji, se je na zidovih pojavilo Šercerjevo ime, ljubljanske ulice pa so bile polne trosilnih lističev, posvečenih žrtvam ljubljanskega procesa. Aktivisti Osvobodilne fronte iz Most so po izvršeni smrtni obsodbi nad Šercerjem in tovariši z meter velikimi črkami prepleskali ograjo tovarne kleja in sedanjega Gradisa z napisi: »Smrt fašizmu — svobodo narodu! — Kri za kri! — Slava tovarišem Šercerju, Kogoju ...« Na vsa cestna križišča so na električne žice obesili slovenske zastave s črnim trakom. (Jeršek 1961: 77)

Četrta tiha akcija, 7. februar 1942 – počastitev kmečkih uporov, Prešernove ljudske in slovenske politike, ustanovitev in zavezništvo z Rdečo armado¹⁷

Četrta tiha akcija je bila zadnja, ker je okupator uvedel zelo represivne ukrepe, hkrati pa je bil glavni namen akcij že izpolnjen: »pokazati trdnost in enotnost slovenskega ljudstva v Osvobodilni fronti. Lahko bi postale, če bi bile pogostejše, že formalnost in ne bi imele zaželenega učinka niti na okupatorja niti na prebivalstvo« (Jeršek 1961: 80).

Ulice in hiše so bile vsak dan popisane s parolami: Živela SSSR, Živela OF, Živel Timošenko, Živel Stalin, Živeli slovenski partizani, Smrt fašizmu. Živela slovanska skupnost, Slovan, na plan! Po zidovih so bili in so še celi Prešernovi stih: »Največ sveta otrokom sliši Slave!« — Ni bilo hiše in kotic, kjer ne bi bilo napisa SSSR in OF in njenega znaka. Slovenske zastavice so bile v teh dneh raztresene na stotine tisoč, nalepljene na šipe, na vrata, na žlebove, obešene na drevje. Na stotine tisočev letakov in letakov je bilo raztresenih in nalepljenih, od tiskanih do tipkanih na stroj in razmnoženih na štopilko.

¹⁷ Februarska tiha akcija OF je počastila naslednje obletnice: 15. februar – obletnica smrti Matije Gubca, 8. februar – obletnica Prešernove smrti, 23. februar – obletnica ustanovitve Rdeče armade (Jeršek 1961: 79).

Čeprav so okupatorji nagnali vse svoje ljudi na ceste in na ulice, da preprečijo izvedbo proslave, ni vse to pomagalo nič. Četudi so streljali na tiste, ki so pisali, in vso noč in ves dan brisali in praskali po zidovih ter prisilili hišnike in hišne lastnike, ter tudi mimoidoče pasante z napetim orožjem v roki, da so brisali napise in pobirali zastavice in letake, so bili še isti dan novi, še lepši napisi, še več novih zastavic. Vse to se je stopnjevalo vsak dan. (Časopisni vir 3)

Okupator je poskušal akcijo preprečiti z represivnimi ukrepi, ki jih je po njeni izvedbi še povečal. Grafitov niso več odstranjevali vojaki, ker je bila ta naloga z odlokom visokega komisarja prenesena na lastnike popisanih oziroma porisanih stavb (Jeršek 1961: 82). Prepovedano je bilo uporabljati kolesa, posedovati radijske sprejemnike in smuči s palicami, prodajati in izdelovati nahrbtnike in težke moške čevlje, pošiljati telegrame in opravljati medkrajevne telefonske klice, pa tudi sprejemati obiske čez noč (Šorn 2007: 45–49). Najbolj drastičen ukrep je bil postavitve bodeče žice, ki je mesto zaprla kot koncentracijsko taborišče in ga znotraj še dodatno razdelila na 14 med seboj ločenih sektorjev (Jeršek 1961: 80).

Praznovanje 1. maja 1943

Leta 1942 so se partizanski uspehi proti Italijanom množili vse do kapitulacije Italije. Na osvobojenih ozemljih so zaradi omejenih materialnih možnosti grafiti prevzemali vlogo uradnega medija za utrjevanje oblasti, veliko pa je bilo tudi spontanov zapisov. V Ljubljani je bilo zaradi poostrenih italijanskih ukrepov ulično udejstvovanje zelo nevarno. Največji ulični dogodek leta 1943 je bilo izjemno uspešno praznovanje 1. maja, ki ga je organizirala OF (Komelj 2009: 15). Mladinci so po ulicah odkrito trosili letake, ljudje pa so jih skrivali pred italijanskimi patroljami. »Vsak zid v Ljubljani je imel svojo parolo. Med množičnimi organizacijami je potekalo tekmovanje, kdo bo bolje okrasil svojo ulico« (Zdenka Kidrič v Komelj 2009: 16). Uporabljenih je bilo več pirotehničnih sredstev kot pri tihih akcijah. Na hribih so goreli ognji in kresovi, izobešene so bile zastave, posuti letaki in zastavice, po Ljubljani pa so zvečer plule osvetljene lesene ladjice z napisi »Živel prvi maj«. V Tivoliju so ljudje z megafoni vzklikali gesla odpora, ki jih je bilo slišati po vsej Ljubljani. Praznovanje je spravilo okupatorja v stanje popolne panike, čeprav so Ljubljanci uporabili le gledališke pristope in ne pravega orožja (Komelj 2009: 16–17).

Grafiti na notranjih zidovih in posebne oblike grafitov

Grafiti so se v istem obdobju pojavljali tudi na notranjih zidovih. Poleg šolskih zidov so bile najpogosteje popisane stene zaporov in podobnih ustanov. Skoraj vse celice z zaprtimi odporniki so bile polne pretresljivih sporočil, ki so bila zapisana s pisali, s krvjo ali pa vpraskana v steno. Po-

leg pogostih imen in datumov je bilo med njimi tudi veliko poslovilnih besed pred usmrtitvijo (Zbornik 1959: 239).

V taboriščih in zaporih so ljudje kljub lakoti pogosto žrtvovali svoj kos kruha, da so izdelovali predmete (šah, košarice za kruh ipd.). Na ta način so poskušali ohraniti zdrav razum in vsaj začasno pozabiti na mučenja in nečloveško ravnanje (Arhivski vir 1; Arhivski vir 2).

Med vojaki so bile priljubljene vreznine na predmetih. Na partizanskih puškah je bilo vrezanih veliko odporniških gesel in simbolov (npr. znak OF, srp in kladivo, komunistična gesla ipd.). Pri italijanskih in nemških vojakih so bile večkrat okrašene menažke z osebnimi podatki lastnika ali drugim okrasjem (Arhivski vir 1).

Povojni grafiti – grafiti na osvobojenih ozemljih, ob osvoboditvah mest in primorski grafiti ob določanju meje

Kategorija povojnih grafitov so odporniški grafiti, ki so bili, čeprav so nastali po vojni, z njo vsebinsko povezani. V muzejskih fototekah MNZS in Slovenskega etnološkega muzeja (Spletni vir 15; Spletni vir 16) je tovrstnih grafitov največ, čeprav niso nastali v skrivnih napisnih akcijah, ki jih večina raziskovalcev utemljuje kot prve sodobne slovenske grafite (Kumerdej 1994: 92; Borčič 1995: 1; Slana 2000: 894; Velikonja 2004: 118; Milkovič 2008: 245; Zidarič 2011: 144). Tematike povojnih grafitov so zelo specifične, razlikujejo pa se tudi po tehniki. Grafiti so skoraj vedno dopolnjevali druge posege v javni prostor: plakate, slavoloke, okrasitev spomenikov, izobešanje zastav in podobno. Večje poslikave na premični podlagi in podobne likovne izdelke bi lahko označili kot *proto street art* – predhodnico likovne zvrsti ulične umetnosti – ob upoštevanju, da ta termin uporabljamo šele zadnje desetletje. Grafiti ob osvoboditvah mest so bili vsebinsko posvečeni predvsem osvoboditeljem, poudarjanju svobode in voditeljem. V Trstu je ob osvoboditvi na spomeniku na trgu Unita nastal napis »Trst je naš«. V Ljubljani in drugih večjih mestih so bile ulice okrašene tudi z večjimi premičnimi poslikavami (npr. slikama Tita in Stalina na današnji Drami). Ulice so bile polne plakatov, transparentov in okraskov (kakrašni sta npr. maketa peterokrake zvezde s srpom in kladivom ter okrasitev Prešernovega spomenika s tablico z njegovimi verzi). Največ grafitov je bilo napisnih, narejenih pa je bilo tudi precej oblikovno dovršenih šablonskih upodobitev. Šablonski grafiti so najpogosteje upodabljali Titov obraz in spremno sporočilo, npr. »Napred tenkisti«, nad katerim je bil med dvema tankoma upodobljen Titov obraz (Arhivski vir 1).

Osvobojena ozemlja so začela nastajati kmalu po prvih oboroženih spopadih, pozneje pa je bilo zanje značilno živahno kulturno življenje. Grafiti na teh ozemljih so pogosto predstavljali obliko uradnega medija. Oglaševali so dogodke (npr. »Naj živi II. kongres Zveze slovenske mladine«), stališča (npr. »S Titom na pravične meje«, »Živeli

veliki zavezniki Anglija, Sovjetska zveza in Amerika«), voditelje (Tito, Stalin, Kardelj, Kraigher) in podobne vsebine. Tehnika pisanja po zidu je bila pogosto zelo natančna ali celo črkoslikarska. Kljub legalizaciji tega medija je bilo veliko gesel spontanih (npr. »Slava žrtvam«) in jih ne moremo preprosto enačiti z vsakdanjim oglaševanjem oziroma politično propagando. Grafiti oziroma podobni napisi so bili pogosti tudi v skupnih notranjih prostorih. Največ je bilo jezikovnih grafitov, dopoljenih s simbolom rdeče zvezde. Slikovnih in šablonskih grafitov na arhivskih posnetkih ni veliko (Arhivski vir 2).

Primorski grafiti, ki so nastali predvsem med letoma 1945 in 1947, so ponekod vidni še danes (Časopisni vir 4). Pričajo o pomembnem obdobju slovenske in tudi jugoslovanske zgodovine, ko je Slovenija in z njo Jugoslavija kot edina vojna zmagovalka izgubila del osvobojenega nacionalnega ozemlja. Mejno ozemlje oziroma Julijska krajina je bila po vojni preimenovana v Svobodno tržaško ozemlje (STO) in razdeljena na cono A in B. STO je bilo izjema pri določanju meje med Italijo in Jugoslavijo, ki bila mednarodno potrjena leta 1947 s pogodbo v Parizu. Demarkacijska črta med conama A in B je po podpisu Londonskega memoranduma o soglasju leta 1954 postala razmejitvena črta med državama. Dokončno je bila meja, skupaj z morskno mejo, določena leta 1975 s podpisom Osimskega sporazuma (Piry 1993: 56–57).

19. septembra 1945 je svet zunanjih ministrov štirih velesil sklenil, da pošlje v Julijsko krajino svoje izvedence. Tako so si zavezniške komisije – Sovjeti, Britanci, Američani in Francozi – spomladi 1946 ogledale razmere na kraju samem. Tu so manifestacije vzcvetele, zlepa in zgrda. Vasi so se mobilizirale, da se ne bi ponovil primer iz leta 1866, ko je Italija zasedla Benečijo. Po vseh naseljih so zrastle slavoloki iz brina ali bršljana, z rožami in s Titovo, marsikje tudi s Kardeljevo in Prešernovo sliko, s slovenskimi, jugoslovanskimi in partijskimi zastavami. Kljub izrecni prepovedi pisanja in agitiranja, ki jo je izdala ZVU [Zavezniška vojaška uprava, op. avt.], so se čez noč pojavili tudi napisi. Pisali so jih na pročelja hiš, zidove, mostove, pa tudi po cestah in ostalih vidnih mestih. Bolj kot se je bližal dan prihoda komisije, več je bilo zlasti v obmorskih krajih v coni B tudi nadzora, ki ga je izvajala civilna policija. Po vaseh okrog Tržiča je ZVU postavitev slavolokov celo prepovedala, že postavljene pa poridrala z avtomobili in žerjavi. (Časopisni vir 4)

Najpogostejši napisi so bili: »Hočemo in zahtevamo Jugoslavijo«, »Tukaj je Jugoslavija – hočemo Tita«, »Tito – Stalin – Churchill«, »Živela jugoslovanska armada«, »Ne pozabimo hrabrih borcev za pravico« (Spletni vir 16), »Trst in Gorica, za vas je tekla kri naših najboljših sinov«, »Tu smo Slovenci«, »Ne poslušajte fašističnih izdajalcev – mi hočemo Jugoslavijo«, »Živel naš Tito«, »Živela IV.

Napis »Hočemo Jugoslavijo« na hiši v vasi Gabrovce, 18. 9. 1945. Zbirka Foto Slovenije (prej Tiskovni urad). Fotograf: Marjan Pfeifer. Hrani Muzej novejšje zgodovine Slovenije.

armada«, »Za nas ni življenja izven Jugoslavije«, »Meja mora biti tam, kjer je kri prelita«, »Hočemo pravico«, »Živeli naši veliki zavezniki« (Časopisni vir 4).

Slovenski etnografski muzej hrani zbirko fotografij in drugih podatkov, zbranih na terenskem delu v Dekanah med septembrom in oktobrom 1949. Obstaja tudi več zasebnih, šolskih in drugih arhivov fotografij primorskih grafitov. S primerjavo opazovanja na terenu, pripovedovanj lokalnih prebivalcev in različnih fotografij lahko razberemo, da so grafiti nastajali in bili osveženi tudi v poznejših letih. Še danes je Slovensko in Hrvaško primorje polno grafitov iz tega obdobja. Ponekod jih lokalno prebivalstvo osvežuje pred volitvami, pogosto pa jih sodobni ulični umetniki vključujejo oziroma dopolnjujejo s svojimi umetniškimi posegi v prostor (Ustni vir 4).

Vpliv grafitov na oblikovanje skupne identitete

Vpliv odporiških grafitov na življenje ljudi lahko razberemo iz izbranih verzov pesmi Otona Župančiča ‚Ljubljana zajeta v žico bodečo‘:

[...]
Na vsakem ogalu glej pisano s kredo
kot kemično formulo novo besedo:
OF!

Kaj čudno se bere, kaj čudno se sliši
na vsaki cesti, na vsaki hiši
OF, OF, OF!

In praskajo črke in belijo ogle,
o spet se pokaže ... In pokajo krogle
o belem dnevu po cestah.

In prvega maja so ceste rdeče
od zvezd in zastavic in cvetja in sreče
in od krvi prelite.

[...]

OF nas druži, OF nas brani,
OF neznanca v hipu seznanj,
OF je zvestoba med nami.

OF je napisano v srcih, v očeh
in med žico bodečo na svojih smo tleh,
in sredi fašistov svobodni.

(Župančič 1971)

Grafitov ljudje niso dojemali kot navadni vandalizem, temveč so močno zarezali v dominantni diskurz in konstrukcijo vednosti, ki vedno vključuje javni prostor in medije. Po Foucaultu »ni oblastnega razmerja, ne da bi se korelativno vzpostavilo neko polje vednosti, in ne vednosti, ki ne bi hkrati vzpostavljala oblastnih razmerij« (Foucault 2004: 35). Prav tako po Foucaultu oblast predstavlja »relacijo, odnos, gre za delovanje na drugo delovanje« (Foucault v Bobnič in Abram 2008: 234).

Odporniški grafiti so bili kot materialni poseg v ljubljanski javni prostor jasna ozemeljska reprezentacija ‚upomenjanja‘ prostora. Pri tem je šlo za dve interakciji oziroma za dvoje razmerij: med odporniki in njihovimi privrženci ter med odporniki in njihovimi nasprotniki. V prvem odnosu (odporniki in podporniki) grafiti predstavljajo nagovor in mobilizacijo. Z njimi so odporniki obveščali svoje ljudi o obstoju upora in jih vabili k organiziranemu sodelovanju. Hkrati so se z uporabljenimi gesli tudi ideološko predstavili. Ker so bili poleg kratice OF najpogostejši simboli srp in kladivo, rdeča zvezda in kratica SSSR, je bila razvidna vodilna vloga komunistov.

Pri drugem odnosu (odporniki in nasprotniki) so bili grafiti del gverilskega bojevanja v ustvarjanju medijskega diskurza. Navkljub očitni materialni premoči okupatorja so v najbolj izpostavljenem javnem prostoru odporniki očitno imeli večjo moč, saj so z grafiti in drugimi posegi v javni prostor oblikovali medijsko reprezentacijo prostora v skladu s svojo ideologijo, s tem pa so dojemanje odnosov moči v družbi prevesili v svojo korist. Povračilni ukrepi okupatorja so bili kruti (žica okoli Ljubljane, številne prepovedi, množična deportacija v koncentracijska taborišča), kar je še dodatno pokazalo, kako velik pomen je imelo odporniško poseganje v javni prostor. Med nasprotniki odpora so bili tudi domačini (reakcija in kolaboracija). Med najokrutnejšimi je bila skrivna organizacija Črna roka, ki je napadala zlasti aktiviste OF. Napoved okrutne usmrtitve je nakazala z znakom črne dlani na steni žrtvinega doma. Po usmrtitvah je poleg trupel pustila letak s sliko črne dlani, pogosto pa je preganjanim aktivistom pošiljala tudi grozilna sporočila (Križnar 1970; Vidic 1975).

Iz opisanih interakcij lahko razberemo velik vpliv grafitiranja in drugih posegov v javni prostor na oblikovanje konstrukcije vednosti. Ta proces lahko opišemo kot posta-

Grozilno sporočilo skrivne organizacije Črna roka.
Fotograf: neznan. Hrani Muzej novejšje zgodovine Slovenije.

vljanje realnosti v določen okvir. Proces uokvirjenja šele ustvari realnost, ki postane dovzetna za interpretacijo v pomenu vsebinske montaže.

Zunaj okvirov realnosti, torej zunaj konstrukcije, ni mogoče govoriti o realnosti oziroma svetu ... [Šele s konstrukcijo nastane] realnost kot simbolna realnost, tj. kot simbolna matrica ... Svetovni nazor kot konstrukcija ni samo preprosta interpretacija realnosti, temveč nekaj več – proizvede določen performativni učinek, na podlagi katerega je mogoče govoriti o svetu.« (Tomšič 2010: 78–79; vrstni red povedi ne sledi izvorniku)

Dejanja odporniške ulične umetnosti in aktivizma (grafiti, rituali, drugi posegi v prostor) so bila zelo ustvarjalni družbeni pojav, ki je povezoval vse družbene plasti in močno vplival na oblikovanje temeljnega dojemanja družbe v prelomnih vojnih časih. Odporniško obvladovanje javnega prostora in s tem vsaj začasna premoč nad okupatorjem sta korenito vplivala na samopodobo posameznikov in skupin ter na njihovo opredelitev nasprotnih skupin. Ta proces lahko opišemo tudi kot sooblikovanje nacionalne identitete. »Izjemno dinamično in raznovrstnost identitet nacij

dojamemo šele, ko pogledamo v njen izvor, v človekovo ustvarjalnost« (Rus 2007: 427). Na strukturo nacionalne identitete vplivajo njene temeljne sestavine in subjektivni oblikovalci. Temeljni elementi (jezik, ozemlje in drugo) ostajajo enaki daljše časovno obdobje, subjektivni družbeni oblikovalci (družbena gibanja, mediji idr.) pa »lahko izvršijo v sorazmerno kratkem času veliko bistvenih sprememb v celoti nacionalne identitete« (Rus 2007: 430).

Najpomembnejši dogodek v vsej zgodovini slovenskega naroda in v vseh 1400 letih, odkar so naši predniki prišli v te kraje, je ustanovitev Osvobodilne fronte slovenskega naroda 26. aprila 1941, na kateri je bil sprejet sklep o ustanovitvi vsenarodne organizacije za oboroženi odbor proti nacifašističnim okupatorjem. S tem nastankom se je začela odločilno spreminjati 1400-letna slovenska etnija in identiteta slovenskega ljudstva in naroda. Iz položaja mednarodnega objekta se je slovenska etnija, ki je bila 1100 let podrejena tuji oblasti, socialno-ekonomsko zaostala ter dualno polkolonialno razklana, spremenila: v najbolj učinkovit subjekt v vsej okupirani Evropi, subjekt najuspešnejšega boja proti fašizmu v vsej okupirani Evropi in v letih 1941–1971: v vsestransko moderno razviti slovenski narod z lastno državo, ki je odločal od tedaj do danes samostojno, suvereno. (Rus 2007: 457–458)

Sklep

Preučevanje odporniških grafitov iz preteklih vojn je bilo pogosto nepogojljivo ali spregledano, materialni dokazi pa so zaradi odstranjevanja, neobstoječnosti materialov in obnavljanja zidov hitro izginili. Iz arhivskih posnetkov (fotografije, film), zapisov in pričevanj pa vseeno lahko zberemo dovolj podatkov o grafitih iz preteklosti in jih preučujemo kot bogat in večplasten »tekst«, upoštevajoč nove pristope in spoznanja.

Najnovejše raziskave grafitov se prepletajo s *street artom*, ki je njihova likovna (tridimenzionalna podoba in uporaba različnih materialov, npr. volne za okraševanje mestnih dreves s pleteninami) in legalna nadgradnja. Največji murali, ki krasijo zunanje stene večnadstropnih stavb, so navadno izdelani z dovoljenjem in finančno podporo lastnikov. *Street art* je sicer zelo široka umetniška zvrst, ki jo močno dopolnjuje spletno razširjanje fotografij grafitov. Teh značilnosti sicer ne moremo povsem prenesti na čas druge svetovne vojne, lahko pa se jim približamo z globljim razumevanjem pomena grafitov, kot ga opredeljuje Velikonja:

Grafit je jedrnat, nujno »politično nekorekten« program in sprej je orožje tistih, ki nimajo dostopa do drugih medijev izražanja, ki so v notoričnem komunikacijskem in političnem deficitu, definitivno na oni strani dominantnih diskurzov. Kot tak je emancipatorjen in osvobajajoč, govori, ko, ker in kjer so drugi kanali komuniciranja zanje izgubljeni. Je ne-

mi krik, ki ga z zidu slišijo le tisti, ki so sicer preslišani. (Velikonja 2008: 32)

V prispevku so poleg značilnih stenskih grafitov – čeprav obrobno – upoštevani tudi grafiti na premičnih površinah (vreznine na puškah in menažkah) in posebne vrste grafitov (izdelki taboriščnikov), saj so predstavljali enako vrsto sporočanja: nemi krik preslišanih. Njihova vloga medija v javnem diskurzu ni bila posebno izrazita, zato pa so v dominantni diskurz zlasti v prvi polovici druge svetovne vojne močno prodrli grafiti na stenah. S svojo množično pojavnostjo v obdobju od septembra 1941 do februarja 1942 so odločilno vplivali na dojetje prostora vseh družbenih akterjev: okupatorja, odpora in reakcije oziroma kolaboracije. V tem času so OF in meščanske stranke organizirale več plebiscitnih akcij, ki so poleg pisanja grafitov vključevale tudi druge medije in rituale, vendar so široke množice sledile le akcijam OF. Grafiti so bili poleg raztrošenih letakov, izobešenih zastav in drugih ukrepov dobro viden poseg v javni prostor in s tem vizualni simbol širokega družbenega gibanja. Najbolj uspešne ulične akcije so imele kljub veliki angažiranosti reakcije, kolaboracije in okupatorja značaj upora. Iz uporabljenih gesel grafitov in drugih komunikacijskih sredstev upornikov je bila razvidna komunistična ideologija, ki je niso podpirali vsi uporniki, vseeno pa napisnih in drugih akcij OF ne moremo enačiti z golo politično akcijo. Značaj OF in njena programska stališča so bili blizu večini slovenske populacije, ki jih je sprejela za svoje.

Odporniški grafiti v Ljubljani so zlasti od oktobra 1941 naprej postali prepoznaven vizualni simbol odpora. Čeprav je bila njihova materialna podoba krhka in minljiva, so s svojo pojavnostjo dosegli spremembo v dojetju prostora. Okupator jih navkljub doslednemu prizadevanju, vojaški premoči in ostrim kaznim za zasačene aktiviste ni mogel preprečiti. Iz pričevanj aktivistov (Ustni vir 1; Ustni vir 3) in drugih virov (Jeršek 1961: 70) je razvidno, da so po stenah pisali predvsem mladi ljudje, ki so se za sodelovanje odločili prostovoljno, iz osebnega prepričanja. Nekateri so v tem videli tudi pustolovščino (Ustni vir 3). Grafiti in drugi posegi v javni prostor niso vplivali zgolj na strinjanje ali nestrinjanje z napisanimi parolami, temveč so preoblikovali obnašanje ljudi. Spremenile so se njihove prostorske reprezentacije in s tem ozemeljsko vedenje. Ljudska manifestacija praznovanja 1. maja 1943 v Ljubljani je bila odličen prikaz, kako je sprememba v dojetju kognitivnega prostora vplivala na obnašanje v materialnem prostoru. Kljub stopnjevanju vojnega nasilja so se na ulicah pojavile množice žensk in mladine, javni prostor pa je bil preplavljen z uporniškimi simboli.

Dogajalo se je, da so šli mladinci prek ulice in so s polno pestjo razsipali letake. Ljudje so se zaustavljali in dajali znak mladincem, da se skrijejo, če so prišle mimo italijanske patrulje. Vsak zid v Ljubljani je imel svojo parolo. Med množičnimi organiza-

cijami je potekalo tekmovanje, kdo bo bolje okrasil svojo ulico. Italijane je zajela panika, vojska je šla na ulice in naganjala ljudi domov. (Zdenka Kidrič v Komelj 2009: 16)

Opisani posegi v javni prostor dobro prikazujejo moč njihovega vpliva na zavest ljudi, ki so jih izvajali, in okupatorja, ki je preprosto scenografijo mesta razumel kot napad oboroženega nasprotnika. Vizualni simboli in dejanja upora (med katerimi so bili grafiti pomembni, ne pa edini) so poleg politične ideologije širili tudi narodno zavest in spodbujali družbeno aktivnost. Močno so vplivali na oblikovanje prostorske identitete, čeprav je bilo za resnične ozemeljske spremembe potrebnih še precej drugih dejanj. Nacionalna identiteta je »kompleksna oblika kolektivne identitete«, ki jo pomembno opredelujeta teritorialnost in sklicevanje na preteklost. Povezana je z nacionalno zavestjo, nacionalnim značajem in nacionalnim stereotipom. Če je ozemeljska baza ogrožena, se nacionalna identiteta krepi s poudarjanjem lastne zgodovine in mitologije (Kovačev 1997: 49). Med drugo svetovno vojno so bili vsi trije opredeljujoči pojmi slovenske nacionalne identitete na preizkušnji. Slovensko ozemlje je bilo vedno razkosano in podrejeno različnim oblastnikom, zato se v slovenski nacionalni zavesti ni mogla razviti enotna lojalnosti do določene države. Nacionalni značaj, ki »zrcali odnos neke družbe do same sebe in do drugih družb« (Kovačev 1997: 49), se je na nacionalni ravni idejno razklal že pred več stoletji, z delitvijo na katolike in protestante v 16. stoletju, v 19. pa na klerikalce in liberalce (Kovačev 1997: 49, 59). Tudi med vojno se je širil razkorak med odporniškimi gibanjem ter kolaboracijo in reakcijo. V nacionalnem stereotipu izstopa vrednostna sestavina, ki je v slovenskem avtostereotipu precej negativna in povezana s paranoidno orientacijo in relativno visoko agresivnostjo (Musek v Kovačev 1997: 59, 60). Na podlagi vseh teh opredelitev lahko trdimo, da je bila slovenska nacionalna identiteta med drugo svetovno vojno v procesu temeljitega preoblikovanja.

Z narodnoosvobodilnim bojem se je začel »proces radikalne družbene preobrazbe«, kjer sta bili kultura in umetnost »udeleženi v oblikovanju nove subjektivnosti ljudskih množic, ki jih je v revolucionarnem procesu zajel neverjeten izbruh kreativnosti« (Komelj 2009: 13). Ob uspešno izpeljanih plebiscitnih akcijah je bilo dojemanje lastne podobe precej boljše, kar je pomembno vplivalo na samozavedanje in samoopredeljevanje posameznikov in družbe (nacionalni značaj), to pa je osnova oblikovanja identitete. Miklavž Komelj je manifestacijo ob praznovanju 1. maja 1943 ocenil kot »najbolj spektakularno ‚scensko‘ dejavnost osvobodilnega gibanja« (Komelj 2009: 15), ki je v povezavi s plebiscitnimi akcijami leta 1941 in 1942 sovražniku vzbujala grozo (Komelj 2009: 15). Ob upoštevanju konkretne zgodovinske celote in natančnega preučevanja dejstev v analizi slovenske identitete (Rus 2007: 458) lahko sklenemo, da so bili odporniški grafiti kot učinko-

vit vizualni simbol odpora v na videz nemogočem boju za obstoj slovenskega naroda pomemben del oblikovanja slovenske nacionalne identitete.

Literatura

- BASSI, Adriano in Piero Lucca: *Viva V.E.R.D.I.!: Cronache della Milano risorgimentale*. Genova: De Ferrari, 2000.
- BOBNIČ, Robert in Sandi Abram: Barbarsko koloniziranje in civilizirano dekoriranje urbane krajine: Medijska reprezentacija grafitiranja in street arta v Sloveniji. *Časopis za kritiko znanosti* 36 (231/232), 2008, 212–254.
- BORČIČ, Barbara: *Strip Core 1989–95: Official Postcard Book*. Ljubljana: samozaložba, 1995.
- CARR, Gilly, Paul Sanders in Louise Willmot: *Protest, Defiance and Resistance in the Channel Islands: German Occupation, 1940–45*. London, New York: Bloomsbury Publishing, 2014.
- DUGAC, Željko: Frescos and Graffitos as Witnesses of Mass Death. *Emolog* 9(1), 1999, 247–252.
- FAJT, Mateja in Mitja Velikonja: Ulice govorijo. *Časopis za kritiko znanosti* 34 (223), 2006, 22–29.
- FOUCAULT, Michael: *Nadzorovanje in kaznovanje: Nastanek zapora*. Ljubljana: Krtina, 2004.
- GERLOVIČ, Alenka: Ljudska junakinja Vida Janežič. V: Vladimir Krivic (ur.), *Ljubljana v ilegali, 4: Do zloma okupatorjev*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1970, 491–495.
- GUILDAY, Peter: The Sacred Congregation de Propaganda Fide (1622–1922). *The Catholic Historical Review* 6 (4), 1921, 478–494. <http://www.jstor.org/stable/25011717>, 1. 2. 2017.
- HARDCASTLE, Robert: *Verdi and his Operas*. London: Omnibus press, 1996 (2012).
- HARDIN, Jeniffer Roe: *Fighting for Spain Through the Media: Visual Propaganda as a Political Tool in the Spanish Civil War*. Degree of Bachelor of Arts. Boston: Boston College, International Studies Program, Arts & Sciences Honors Program, 2013.
- HUGH, Thomas: *The Spanish Civil War*. London: Penguin, 2013. https://books.google.co.uk/books?id=4c4F7KM9UE8C&pg=PT155&hl=sl&source=gbs_selected_pages&cad=2#v=snippet&q=bando&f=false, 1. 2. 2017.
- JERŠEK, Davorin: Plebiscitne akcije Osvobodilne fronte v Ljubljani v letih 1941–1942. *Kronika* 9 (2), 1961, 65–82.
- KOMELJ, Miklavž: *Kako misliti partizansko umetnost?* Ljubljana: Založba /*cf, 2009.
- KONDA, Helena: *Napisne akcije OF*. V: Janez Stanovnik in Nevenka Troha (ur.), *Slovenski zbornik 2016: Ob 75-letnici ustanovitve Osvobodilne fronte slovenskega naroda*. Ljubljana: Ljubljana: Ustanova Franca Rozmana - Staneta, 2016, 81–85.
- KONDA, Helena: *Grafiti v Ljubljani: Zgodovina, grafitarji, mesto*. (Zupaničeva knjižnica, 46). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2017.
- KOVAČEV, Asja Nina: Nacionalna identiteta in slovenski avtostereotip. *Psihološka obzorja* 6 (4), 1997, 49–63.
- KRIŽNAR, Ivan: Slovensko domobranstvo. V: Vladimir Krivic (ur.), *Ljubljana v ilegali, 4: Do zloma okupatorjev*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1970, 241–544.

KUMERDEJ, Mojca: Grafiti na ulici. *Ars vivendi* 23 (oktober) 1994, 92–94.

LEŠNIK, Avgust: Notranji in mednarodni vidiki španske državljanske vojne (1936–1939). V: *Slovenci v španski državljanski vojni: Zbornik referatov znanstvenega simpozija v Kopru, 12. februarja 2010*. Koper: Združenje protifašistov in borcev za vrednote NOB Koper, 2010.

LÜDECKE, Hugo Ernst von: Grundlagen der Skatologie. *Anthropophytia* 7, 1907, 316–328.

MALLY, Eva: *Slovenski odpor: Osvobodilna fronta slovenskega naroda od 1941 do 1945*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2011.

MILKOVIČ, Gašper - Biloslav: Kriminalizacija grafitov v tujni in doma. *Časopis za kritiko znanosti* 36 (231/232), 2008, 241–250.

MURŠIČ, Rajko: *Metodologija preučevanja načinov življenja: Temelji raziskovalnega dela v etnologiji ter socialni in kulturni antropologiji*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2011.

OTT, Ivan: *Otroci s Petrička*. Celje: Založba Celjska Mohorjeva družba, 2008.

PAVLIN, Miran: *Ljubljana 1941: Pričevanje fotoreporterja*. Ljubljana: Modrijan, 2004.

PETRU, Simona: *Paleolitska umetnost: Magija podobe ali podoba magije*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, Oddelek za arheologijo, 2008.

RIALL, Lucy: *The Italian Risorgimento: State, Society, and National Unification*. London, New York: Routledge, 1994.

PIRY, Ivo: Meje Republike Slovenije. V: Dušan Voglar idr. (ur.), *Enciklopedija Slovenije: 7. zvezek*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1993, 56–57.

RUS, Vojan: Slovenska identiteta in filozofska antropologija. *Anthropos* 39 (3/4), 2007, 423–477.

SLANA, Miroslav - Miros: Subkultura in psihologija grafitov. *Sodobnost* 48 (5), 2000, 892–901.

ŠORN, Mojca: *Življenje Ljubljančanov med drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2007.

TOMŠIČ, Samo: *Druga ljubezen: Lacan in antifilozofija*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2010.

VELIKONJA, Mitja: Politika z zidov: Zagate z ideologijo v grafitih in street artu. *Časopis za kritiko znanosti* 36 (231–232), 2008, 25–32.

VELIKONJA, Nataša: *Grafiti: Poulično revolucionarno branje*. V: Lilijana Stepančič in Božidar Zrinski (ur.), *Grafitarji = Graffitists*. Ljubljana: Mednarodni grafični likovni center, 2004, 115–130.

VIDIC, Jože: *Po sledovih črne roke*. Ljubljana: Založba Borec, 1975.

VRANJEŠ, Matej: Družbena produkcija prostora. *Geografski vestnik* 74 (2), 2002, 47–57.

VRANJEŠ, Matej: O teritorialnosti v antropologiji, pa tudi geografiji. *Annales: Serries historia et sociologia* 17 (1), 2007, 207–220.

VRANJEŠ, Matej: Vikendaši kot »najbližji Drugi«: O tem, kako Trentarji konstruirajo lokalnost prek diskurzov o vikendaštvu. *Glasnik SED* 57 (3–4), 2017, 55–65.

VRHOVEC, Ivan: *Ljubljanski meščanje v minulih stoletjih*. Ljubljana: Matica Slovenska, 1886.

ZBORNİK. *Zbornik fotografij iz narodnoosvobodilnega boja Slovenskega naroda 1941 – 194: Fotografski dokumenti o boju KPS, marec 1941–november 1942*. Ljubljana: Muzej narodne osvoboditve LRS, 1959.

ZIDARIČ, Tjaša: Institucionalizacija in komercializacija subkulturnih grafitov. *Etnolog* 72 (1), 2011, 139–161.

ŽUPANČIČ, Oton: Ljubljana zajeta v žico bodečo. V: *Koledar Mohorjeve družbe 1971*. Mohorjeva družba, 1971, 110. <https://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-5RZGZILB>, 1.2. 2017.

Časopisni viri

Časopisni vir 1: Novičar iz domačih in ptujskih dežel. *Kmetijske in rokodelske novice* 17 (3), 19. 1. 1859, 23.

Časopisni vir 2: Živel naš kralj! *Ptujski list* 1 (15), 13. 07. 1919; <https://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-8YY103D0>, 1. 2. 2017.

Časopisni vir 3: *Slovenski poročevalec*, 3 (7), 14. 2. 1942, 2.

Časopisni vir 4: MACAROL, Bogdan: Tu smo Slovenci! *Primorske novice*, 7. 10. 2011; <http://www.primorske.si/Priloge/7--Val/Tu-smo-Slovenci!.aspx>, 6. 1. 2016.

Časopisni vir 5: TRAMPUŠ, Jure: Dr. Janez Stanovnik (intervju). *Mladina*, 1. 7. 2014; <http://www.mladina.si/158087/dr-janez-stanovnik/>, 6. 1. 2016.

Arhivski viri

Arhivski vir 1: MNZS, eksponati v depoju Muzeja novejše zgodovine Slovenije (ogled 13. 10. 2015).

Arhivski vir 2: MNZS, Zbirka Tekoče gradivo (2. svetovna vojna); http://www.muzej-nz.si/sl/pages.php?id_meni=91&id=46, 1. 2. 2016.

Ustni viri

Ustni vir 1: KONJAJEV, Zora, intervju, Ljubljana, 5. 2. 2016.

Ustni vir 2: STANOVNIK, Janez, telefonski pogovor o znaku OF, Ljubljana, 6. 2. 2016.

Ustni vir 3: ŠTEFANČIČ, Dušan, intervju, Ljubljana, 12. 6. 2015.

Ustni vir 4: UŠIČ, Eric, diskusija o grafitarstvu in street artu ob predstavitvi 265. številke *Časopisa za kritiko znanosti, domišljije in novo antropologijo*, Reka, 25. 4. 2017.

Spletni viri

Spletni vir 1: Projekt Kyselak; <http://www.kyselak.at/>, 1. 2. 2017.

Spletni vir 2: DUNHAM, Samantha: Life in Abruzzo: The Graffiti Remains of Mussolini at Fontecchio; <http://www.lifeinabruzzo.com/graffiti-mussolini-fontecchio/>, 9. 10. 2010.

Spletni vir 3: CASEY, Ralph D.: American Historical Association: The Story of Propaganda, 1944; <https://www.historians.org/about-aha-and-membership/aha-history-and-archives/gi-roundtable-series/pamphlets/what-is-propaganda/the-story-of-propaganda>, 1. 2. 2017.

Spletni vir 4: BLEK LE RAT (Prou, Xavier), Uradna spletna stran; <http://blekmyvibe.free.fr/blekhistoryeng.html>, 9. 6. 2016.

Spletni vir 5: GONZALES, A.: Rastros de la Historia: Plaça del Milicià Desconegut. 2010; <http://rastrosdelahistoria.blogspot.si/2010/10/placa-del-milicia-desconegut.html> (pridobljeno: 1. 2. 2017)

Spletni vir 6: Iberianature, Spanish Civil War Tours in Barcelona; <http://iberianature.com/barcelona/history-of-barcelona/historical-memory-map-of-barcelona/placa-de-la-milicia-desconegut/>, 1. 2. 2017.

Spletni vir 7: Holocaust Encyclopedia; <https://www.ushmm.org/wlc/en/gallery.php?ModuleId=10005175&MediaType=ph>, 1. 2. 2017.

Spletni vir 8: GUIORA, Amos N.: 'Kristallnacht': The Legal Status of the Bystander; <http://www.tabletmag.com/jewish-news-and-politics/194680/kristallnacht-amos-guiora>, 9. 11. 2015.

Spletni vir 9: Steven Spielberg Film and Video Archive: Boycott of Jewish shops; https://www.ushmm.org/online/film/display/detail.php?file_num=4894, 1. 2. 2017.

Spletni vir 10: ROBEHMED, Natalie: Forget Banksy: Meet Blek Le Rat, the Father of Stencil Graffiti; <https://www.forbes.com/sites/natalierobehmed/2014/10/20/forget-banksy-meet-blek-le-rat-the-father-of-stencil-graffiti/#4560b17c3dfa>, 20. 10. 2014.

Spletni vir 11: World History Archive: Children salute General Franco on a wall poster in Spain, during the Spanish Civil War. 1937; <http://www.alamy.com/stock-photo-children-salute-general-franco-on-a-wall-poster-in-spain-during-the-84977354.html>, 25. 4. 2017.

Spletni vir 12: FRAMEPOOL: Spanish Civil War / Spain / 1930–1939; <http://footage.framepool.com/en/shot/649150206-francoists-francisco-franco-fascist-spanish-soldier>, 2017.

Spletni vir 13: WILSE, Anders Beer: Fotografija antisemitskega grafita v Oslu leta 1941; https://de.wikipedia.org/wiki/Datei:Anti-Semite_graffiti_Oslo_1941.jpg, 1941.

Spletni vir 14: arsch der Welt; <http://www.ww2incolor.com/german/b0e07dfd0d.html>, 1. 10. 2016).

Spletni vir 15: Slovenski etnografski muzej, Razstava Dekani. Terensko raziskovanje načina življenja v vaseh Dekani, Škofije in Osp v Slovenski Istri med 3. 7.–3. 8. 1949. Milko Matičetov; <http://www.etno-muzej.si/sl/digitalne-zbirke/dekani>, 1. 9. 2015.

Spletni vir 16: Slovenski etnografski muzej, Digitalna zbirka. Tiskovni urad; <http://www.etno-muzej.si/sl/digitalne-zbirke/tiskovni-urad>, 1. 2. 2017.

Spletni vir 17: Wikipedia; https://en.wikipedia.org/wiki/They_shall_not_pass, 1. 10. 2016.

Spletni vir 18: PTC, Sečanje na 27. mart 1941. godine; <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/1872123/secanje-na-27-mart-1941-godine.html>, 1. 10. 2017.

Slovene Resistance Graffiti during World War II

During World War II, the Slovene Resistance Movement used graffiti as an important tool for informing the public about its existence and spreading its ideology. Prior to that, there had been no outstanding examples of graffiti in Slovenia, they did however exist in the neighbouring countries.

In Italy, political messages written on walls had already existed in the second half of the 19th century, while after World War II, stencil graffiti showing Mussolini began to appear on a large scale. In Germany and Austria, graffiti were an important tool of the Nazi propaganda in assuming power. At the start of World War II, BBC Radio London launched a Europe-wide campaign of writing the letter "V" (for victory) as part of a psychological propaganda against the Germans.

In Slovenia, "Vs" did appear, however, the earliest graffiti written on a large scale were graffiti of the acronym OF (OF for *Osvobodilna fronta*, i.e. the Liberation Front) above a symbol of Triglav, the highest Slovene mountain. Resistance symbols were for the most part written by organised sabotage units, whose most active members were young communists. The writing of resistance graffiti was done on a particularly massive scale in Ljubljana during a number of events organised by the Liberation Front, namely four Liberation Front's plebiscite-covert operations (29 October 1941, 1 December 1941, 3 January 1942, and 7 February 1942), and the celebration of 1 May 1943. It was not only members of the resistance movement who wrote graffiti and organised various operations, but also collaborators, reactionaries and occupiers, however, not all that many other people followed in their footsteps. Partisans often inscribed the slogans used by the resistance movement on rifle butts, while soldiers that belonged to the occupying forces mostly decorated their mess tins. Graffiti were also commonly found on the walls of cells, where imprisoned and tortured people often wrote their last words before they were executed. A special category of resistance graffiti are post-war graffiti, which emerged in the relative absence of direct war, i.e. graffiti created when cities

or territories were liberated and the graffiti created in the Primorska region after 1945, when the border with Italy was being established. In terms of the technique and the content, these graffiti were longer and made more beautifully, but nevertheless expressed resistance's territorial representations connected to war-related issues.

The research explains graffiti as part of territorial representations, where – from an anthropological perspective – territory is formed by culture. The Liberation Front's wall-writing operations were an important activity of day-to-day resistance and a highly visible component of organised plebiscite campaigns. The resistance movement triggered a social transformation that, with great creativity, brought culture and art to much larger numbers of people. As a consequence, the Slovene national identity likewise underwent a thorough restructuring, wherein graffiti as a visual symbol of attention-grabbing interventions in the public space had a significant impact on the formation of the national character and consciousness.

